

ŽENSKI LIKOVI U ROMANU »GRUPPENBILD MIT DAME« HEINRICHA BÖLLA

SLAVIJA KABIĆ
Filozofski fakultet u Zadru

UDK: 830.09:929 Böll
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1987-03-16

Polazeći od svoje »estetike humanog«, koju je postavio u eseju *Frankfurter Vorlesungen* (1964), i drugih teoretskih radova, Heinrich Böll je ženskim junakinjama u romanu *Gruppenbild mit Dame* (1971) podario osobine koje smatra vrijednim čovjekova, življenja i dostojanstva. Temama ljubavi, stanovanja, susjedstva, domovine, jela, novca i religije, koje je utkao u životna opredjeljenja svojih ženskih likova, on je pokazao i svoja osobna uvjerenja kao čovjeka i književnika izabravši za protagonistkinje obične, jednostavne žene — malog čovjeka.

U društvu kojim dominiraju vojska, crkva, porodica i privredno blagostanje Böllove junakinje pokušavaju se distancirati od konformizma koji ono pruža oponirajući mu isticanjem važnosti humanih vrijednosti čovjeka. Upotrijeбивši razrađenu skalu motiva, među kojima centralno mjesto zazuzimaju motivi kruha, ruke, oka, crvenjenja, otpada i biblijsko-vjerski motivi, Böll svojim ženskim likovima dodjeljuje pozitivne osobine vjerujući da će pobijediti vrijednosti koje bitno određuju ljudski život, a tvore njegovu estetiku humanog — estetiku kruha.

Odnosima među ljudima, a posebno onima između muškarca i žene kao životnih partnera, Heinrich Böll je u svojem književnom djelu dao najupečatljivije mjesto i ulogu.

U njegovim ranijim ostvarenjima žena — nosilac sporednih uloga — utjelovljuje realnost svih životnih situacija i postoji na razini stvarnosti. Obuhvativši životne nazore i određujuće osobine ženskih likova iz prethodnih djela, roman *Gruppenbild mit Dame* (1971) uvodi ženu — glavnu junakinju — koja kao izaslanica najvažnijih autorovih razmišljanja i poruka posebnu vrijednost ostvaruje i simboličkom komponentom svoga lika.

U prvom dijelu odredit će se opće karakteristike odnosa žena-muškarac na primjerima iz Böllovih djela do pojave romana *Gruppenbild mit Dame*, a u drugom predstaviti glavne junakinje romana *Gruppenbild mit Dame* s težištem na odnosu pišćevih teoretskih radova (eseja, intervjuja, razgovora) i njihove veze s književnim oblikovanjem ženskih likova.

a) Ženski likovi do romana *Gruppenbild mit Dame*

Posebnu pažnju Böll je uvijek poklanjao ženi koja u njegovim ranijim proznim djelima ima veliku ulogu, ali ne i glavnu. Premda pone-

kad donesena samo u obrisima, njeno djelovanje najbolje ističu riječi Davida Bronsena: »In Böll's human cosmos the woman is almost exclusively a mover behind the scenes.«¹

Žena sa svojom toplinom i ljubavlju gradi suprotnost svijetu muškarca kojeg čine rat i smrt. Žena je ta koja se skrbi za djecu, bdi je nad očuvanjem vrijednosti, koja šuteći i plačući nevidljivim suzama očekuje vječni povratak muškarca iz vječitog rata. Bronsen primjećuje: »Nearly all change in this writer's male characters is brought about through interaction with women. Böll (...) is dedicated to changing the heart and minds of men, and is repeatedly demonstrating the possibility of such change by means of the male-female relationships which fill his stories and novels.«²

U romanu *Und sagte kein einziges Wort* (1953) Käte Bogner, majku s djecom i mužem, koji zauvijek želi napustiti obiteljsko gnijezdo, odlikuju snaga otpora i želja da preživi okrutno vrijeme i njegove oskudice. Brigitte Pilz pravilno zaključuje: »Oft erscheinen die männlichen Figuren den Anfechtungen der Gesellschaft stärker ausgesetzt als die Frauenfiguren, die auf Grund ihrer in sich gefestigten Persönlichkeit und einer hohen moralischen Integrität standhafter sind.«³

Žena, patnica, ima nad muškarcem onu vrstu moći da ga oplemenjuje tek njena naklonost ili ljubav. Muškarca i ženu povezuje ljubavni odnos koji se ne mora ovjekovječiti brakom. Sama veza dostatna je autoru Böllu da joj prida sve značajke svete i neraskidive zajednice: »Die Liebesbeziehung ist also nicht Symbol, bildliche Abbeviatur für einen größeren sozialen Komplex, sondern sie besitzt ihren eigenen Wert als eigentlicher Ort für die auch soziale Verwirklichung der Menschen.«⁴

Žena kod Bölla djevojka je koja doživljava prvu ljubav, ali i osuđena da umre mlada od neprijateljske ruke (Olina, Ilona), ona je majka koju ispunja sreća premda živi oskudno (Käte, Leni), ona je udovica kojoj je rat odnio sudruga, supatnika, prijatelja (gospoda Brink, Nella Bach, gospoda Brielach). Upravo ova tri posljednja ženska lika predstavljaju kategoriju žena koja čini književnu društvenu sliku Njemačke nakon drugoga svjetskog rata potpunom i upravo je Böll, smatra Wilhelm Johannes Schwarz, umjetnički precrtao pojavnu sliku i situaciju tih žena.⁵

¹ David Bronsen, »Böll's Women: Patterns in Mate-Female Relationships«, *Monatshefte*, Vol. LVII, No. 6, November 1965, str. 292.

² David Bronsen, *op. cit.*, str. 291.

³ Christel Brigitte Pilz, *Leni-Verkörperung eines neuen Menschenbildes in Heinrich Bölls Roman »Gruppenbild mit Dame«*, University of Colorado, 1976, str. 3. (magistarski rad, neštampan)

⁴ Bernd Balzer, »Humanität als ästhetisches Prinzip — Die Romane Heinrich Bölls«, Hanno Beth (Hrsg.), *Heinrich Böll. Eine Einführung in das Gesamtwerk in Einzelinterpretationen*, Kronberg, Scriptor Verlag, 1975, str. 6.

⁵ Usp. Wilhelm Johannes Schwarz, *Der Erzähler Heinrich Böll*, Bern-München, Francke Verlag, 1967, str. 74.

Gospođa Brink shrvana je gorkim saznanjem da je iznenada ostala sama, bez muške zaštite i osobe koja bi je vodila kroz život. Ali, mnogi samotni dani odlučili su umjesto nje. Kad je pripovjedač posjećuje da bi joj izručio vijest o smrti muža, nalazi je u društvu drugog, a s njenog lica i iz njenih škrtih rečenica progovaraju očaj zbog smrti muža i sram zbog sadašnjeg načina života. Međutim, ona je ipak riješila da nastavi živjeti bez obzira na tugu i patnju koje malo-pomalo blijeđe.

Gospođa Brielach rado bi se ponovno udala kako bi osigurala bezbrižno djetinjstvo svojoj djeci. Postaje ljubavnicom bogatom pekaru koji joj je mrzak, ali izdržava, i to u nadi da će biti barem dobra majka. Schwarz karakterizira takav tip žene slijedećim riječima: »Sie ist der Typ der zähen, lebenshungrigen Frau aus dem Volk. Auch die schwersten Schicksalsschläge und Demütigungen erträgt sie um ihrer Kinder willen.«⁶

Treći tip udovice jest Nella Bach, udovica pjesnika. Bez obzira što se pronosi glas da je ona »napola namiguša«, ona i nakon deset godina udovišta nije spavala s drugim muškarcem. Njen život čine misli o kratkoj bračnoj sreći i snovi o sretnom životu s mužem da je on živ. Takvo pasivno ponašanje i sanjarenje o prošlosti prekidaju mogućnost bilo kakve, makar i male, sreće u sadašnjosti: »Sie hütet die Trauer um Rai wie eine Kostbarkeit und meidet bewußt das bescheidene Glück, das sie an Alberts Seite finden könnte.«⁷

U mladosti te su žene mogle izgledati poput ljupko predstavljene Hedwig Muller iz pripovijetke »Das Brot der frühen Jahre« (1955), Marie Derkum iz romana *Ansichten eines Clowns* (1963) i Katharine Mirzow iz priče »Im Tal der donnernden Hufe« (1957). Marie i Hedwig prije svega reagiraju osjećajima i vežu se trenutno za svoje muškarce. Hedwig stiže u grad da bi postala učiteljica, ali od trenutka kad susreće mladog Waltera Fendricha ona je samo žena. Njeno ustreptalo srce posvećeno je njemu, u kojem vidi svog budućeg muža, a ambicije za daljnjim školovanjem otad su u drugom planu.

Marie Derkum sličnom se spremnošću i nesputanošću predaje Hansu Schnieru premda bi njen strogi katolički odgoj trebao priječiti takvu »nemoralnu« vežu. Ona je, za razliku od Hedwig, savjesna katolkinja, ali se ipak odlučuje i na divlji brak s voljenim čovjekom i na lutalački život kojeg određuje njegovo zanimanje klauna. Ona svjesno prekida s tzv. prošlošću, s roditeljskim domom i prijateljima.

Katharina Mirzow je zbog svoje rane zrelosti u jednom trenutku, kada dječji naivno i nevino drugu u igri pokazuje svoje razgolićene grudi, prisiljena da napusti zavičaj i ode u tuđinu. Dječjačko-djevojačke »erotske« igre i rana seksualna zrelost čine od Katharine javnu sablazan, napast po javni red i moral. Wilhelm Johannes Schwarz naslućuje autorovu namjeru kad kaže: »Trotz ihrer Jugend erscheint sie als eine

⁶ Wilhelm Johannes Schwarz, *op. cit.*, str. 75.

⁷ Wilhelm Johannes Schwarz, *op. cit.*, str. 76.

mit Hedwig Muller und Marie Derkum verwandte frühreife, barmherzige Frauengestalt, die sich aus Mitleid mit der männlichen Natur über konventionelle Vorurteile hinwegsetzt.⁸

U Böllovoj galeriji dobrih žena nema žene-karijeristkinje ili one koja zauzima poziciju vlasti. Autorov ideal žene, onako kako ga on izražava u svojim djelima, tip je žene-neintelektualke, u čijem životu suprug i porodica zauzimaju središnje mjesto. Ona je u normalnim uvjetima više pasivna nego aktivna, a donošenje odluka radije prepušta suprugu. Žena se upliće tek onda kad muškarac počinje djelovati pogrešno ili kad zahtjevi, proizašli iz konfliktnih situacija, prijete da ga unište.⁹

Ulla iz pripovijetke »Das Brot der frühen Jahre« i Bertha iz pripovijetke »Wie in schlechten Romanen« (1956) žene su kod kojih materijalno, poslovno, uspjeh, bogatstvo i položaj nadvisuju bogatstvo privatnog života i običnu ljubav zasnovanu na razumijevanju i poštovanju. One se nasilno guraju u svijet muškaraca i financija pa zato izvlače kraći kraj. Böll je takvim ženama dodijelio negativnu ulogu, a takav dojam treba steći i čitalac.

Ulla prekasno shvaća da će izgubiti Waltera jer dotad u njemu nije vidjela ponosno ljudsko biće: »Auch ich weiß erst heute, erst jetzt, daß mir das Geld gleichgültig ist.«¹⁰ Kada je Walter ostavlja u kafeu, a da se za njom i ne osvrne, dat je znak da je veza među nejednakima završena.

Trenuci kad Berthin muž počinje mrziti i ne odobravati njene postupke, jer ona sada preuzima ulogu muškarca i postaje, barem prividno, sposobnija od njega, opisani su muževljevom osjećajnom odbojnosti prema njoj: »(.) und zum ersten Male fiel mir auf, wie breit und einfältig dieser Mund ist; (.) als sie mir den Krawattenknoten festzog, hätte ich sie küssen können, wie ich es früher getan hatte, wenn sie mir die Krawatte band, aber ich küßte sie nicht.«¹¹

Ulla i Bertha strogi su učitelji svojem prijatelju odnosno suprugu. One zapovijedaju, a to je odlika muškaraca a ne slabih, podatnih žena. Kao uspješne i samosvjesne žene one su svoj emocionalni život podredile svijetu prestiža kojim caruje razum.

Međutim, njihova težnja da nadmoć nad muškarcem postignu putem novca, slama i prekida odnos između žene i muškarca u Böllovim djelima.

⁸ Wilhelm Johannes Schwarz, *op. cit.*, str. 78.

⁹ David Bronsen, *op. cit.*, str. 299.

¹⁰ Heinrich Böll, »Das Brot der frühen Jahre«, *Romane und Erzählungen 3 (1954–1959)*, herausgegeben von Bernd Balzer, Büchergilde Gutenberg, 1978, Band 3 (u radu će se radovi iz ovog toma označavati kao Band 3), str. 161.

¹¹ Heinrich Böll, »Wie in schlechten Romanen«, *Band 3*, str. 206.

¹² Herbert Morgan Waidson, »Heroine and narrator in Heinrich Böll's 'Gruppenbild mit Dame'«, *Forum for modern language studies*, Vol. IX, No. 2, April 1973, str. 125.

Böllove protagonistkinje, od Oline do Leni ili Katharine, čine impresivnu galeriju likova, koje se u svojoj gradaciji raznolikosti i dosljednosti mogu usporediti s likovima mladih žena u romanima Thomasa Hardyja.¹² Predstavljene uvijek s mnogo odanosti, topline i odgovornosti one su u romanu *Gruppenbild mit Dame* (1971) dosegle svoj vrhunac postajući nosiocima književnog programa svoga autora. Böllov cjelokupni personal, kako ga naziva Siegfried Lenz, našao se u tom romanu na okupu s namjerom da »nakon sklopljenog poznanstva s njime saznamo i znamo nešto više i o sebi samima«.¹³

b) Ženski likovi u romanu *Gruppenbild mit Dame*

Roman Heinricha Bölla *Gruppenbild mit Dame* je, kada se pojavio 1971. godine,¹⁴ označen kao najopširniji, najsmioniji i najznačajniji potvrat autora, koji se osnovnim motivima i tematikom nastavlja na njegov raniji opus. Izborom teme, neobičnom pripovjednom tehnikom i smjelošću da oslika ljudsko trajanje i borbu u rasponu od gotovo jednog stoljeća (1890—1970) roman je odmah po svom objavljivanju izazvao živo zanimanje kritičara i ogroman uspjeh kod publike, a Bölla još jednom potvrdio kao književnika posvećena čovjeku: njegovu stradanju u ratu koji stvara i ostavlja pustoš, tugu i bol i njegovu traženju vlastitog identiteta nakon što su strahote, prividno ili uistinu, za njim, tj. nakon rata. Godinu dana po izlasku romana *Gruppenbild mit Dame*, koji će ostati najkompleksnije i najskroćenije djelo autora, Heinrichu Böllu dodijeljena je Nobelova nagrada za književnost (10. 12. 1972) kao prvom i do danas jedinom književniku iz Savezne Republike Njemačke.

Leni, centralni lik u romanu, jest žena koja je prema Böllovim riječima trebala oslikati sudbinu njemačke žene-pedesetogodišnjakinje i koja je na svojim plećima ponijela svu težinu povijesti između 1922. i 1970. godine.¹⁵ Njen životni put predočen je preko ispovijesti i iskaza njenih prijatelja i osoba s kojima se družila, a od kojih su većina žene. Pred čitaocem se stvara lik jedne žene, koji nije viđen samo iz perspektive pripovjedača, odnosno autora-istražitelja (njem. Verf.) već očima više osoba. Sama Leni izgovara u romanu tekst koji bi stao na stranici i po što ostavlja dojam šutljive, statične pa i nepostojeće osobe. Preko svog autora-istražitelja Böll prati Leni od rane mladosti do zrele dobi. On se

¹³ Siegfried Lenz, »Sein Personal«, Marcel Reich-Ranicki (Hrsg.), *In Sachen Böll. Ansichten und Einsichten*, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1980, str. 32.

¹⁴ Roman *Gruppenbild mit Dame* (»Grupni portret s damom«) prvo je od 29. 7. 1971. bio objavljivao u *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. U ovom radu citirat će se prema izdanju: Heinrich Böll, *Gruppenbild mit Dame*, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1979. Citati na našem i njemačkom jeziku označavat će se navodnim znakovima i brojem stranice u zagradi u samom tekstu.

¹⁵ Usp. Heinrich Böll/Dieter Wellershoff, »Gruppenbild mit Dame«. Ein Tonbandinterview. *Akzente*, Heft 10. August 1971, str. 331.

bavi njenim unutarnjim razvojem i konstantira utjecaje kojima podliježe i koji su je oblikovali pa bi se u tom smislu roman *Gruppenbild mit Dame* moglo smatrati i obrazovnim romanom.¹⁶

Nekoliko karakterističnih situacija pokušat će prikazati simboličnu i zbiljsku razinu tog lika i dokazati da on egzistira kao autorova poruka za moguću bolji svijet.

Helene Maria, od milja zvana Leni, u prvim godinama rata plavooka je i plavokosa ljepotica koju krase dvaput zaredom dobiveni »naslov 'najnjemačkije djevojčice škole'« (26). Susret s prvim muškarcem nagovještava da će se konačno ostvariti njeni snovi o čovjeku »kojeg će voljeti i kojem će se bezuvjetno predati« (49). Mladi simpatični arhitekt budi u Leni iskre privlačnosti i bljesak zaljubljenosti, a toj atmosferi srca odgovara atmosfera krajolika: »Ein Luxushotel am Rhein, abends Tanz auf der Terrasse, sie blond, er blond, sie siebzehn, er dreifundzwanzig« (50). Karakterizirajući mladića kao lijepog, plavog i obrazovanog Böll ironično upliče mjerila tadašnje vladajuće rasno-arijevske ideologije, a Lenina naklonost prema njemu prestaje u trenu kad osjeti da on nema nježne ruke.

Govoreći o muškim i ženskim rukama autor se ne samo služi retoričkom figurom *pars pro toto* već i potvrđuje da jezik tijela ne laže. Ruke muškarca, ističe Böll u romanu *Ansichten eines Clowns*, ne bi smjele biti samo ruke koje se rukuju, ruke koje bičuju, ruke koje pucaju i one koje potpisuju¹⁷ već izaslanik ljubavne nježnosti, one nježnosti koja će jezik duše spojiti u sklad s jezikom tijela. Leni čezne za rukama koje govore više od samog čovjeka, a u arhitekta ih ne nalazi.

Erhard, njen bliski rođak, pojavljuje se kao preteča Borisu. Polaganje ruke (»Handauflegung«) zbiva se i u susretu s njim, ali samo kao pokret kojim ga Leni pokušava utješiti. Kad autor-istražitelj po Erhardovoj pogibiji želi znati »da li su se barem njihove ruke radovale jedno drugom« (83), ruka kao *leitmotiv* i simbol utkiva se još dublje u radnju da bi Leni polaganjem ruke na Borisovu motivu dala ljubavno-erotski naboj, a ljubavnici dobili biblijska imena Djevice Marije i Sv. Josipa (spac. S. K.). Dodirivanje njihovih ruku, koje nije samo obično »držanje za ruke« već »polaganje ruke« simbolički je čin zbližavanja, čin blagoslova i milosrđa.

Erhardova smrt predstavlja opravdani prekid tek naznačenog ljubavnog odnosa koji mora propasti i zbog moguće incestuozne veze. Njegov nestanak osigurava prostor za obradu teme ljubavi u ratu kao centralne u opusu Heinricha Bölla.

Oblikovanje ljubavne priče između Njemice Leni i neprijateljskog ratnog zarobljenika Borisa bio je veliki izazov za njega.

Kao i u većini svojih dotadašnjih proznih djela htio je napisati ljubavnu priču, ali mu se činilo da će biti napetije, autentičnije i primje-

¹⁶ Usp. Heinrich Böll/Dieter Wellershoff, *op. cit.*, str. 340.

¹⁷ Margareta Deschner, »Böll's Lady': A New Eve«, *The University of Dayton Review*, Vol. 11, No. 2, Winter 1974, str. 17.

renije stvarnosti ako ljubav između muškarca i žene ili žene i muškarca postavi u što je moguće težu i osjetljiviju situaciju, misleći pritom na njenu političku, socijalnu i vanjsku dimenziju, tj. situaciju koja je teška zbog vanjskog djelovanja rata. Stoga je izabrao jednog sovjetskog ratnog zarobljenika koji je prema nacističkoj ideologiji predstavljao drugi najniži stupanj čovjeka.¹⁸

Scena u kojoj Leni svoju šalicu kave nudi neprijatelju izaziva kod svih smrtnu tišinu i strah jer nosi u sebi političku opasnost i može imati tužne posljedice za mnoge od njih. Tren doživljava dramatski vrhunac kad nacist Kremp svojom štakom izbija Leni šalicu iz ruke, a ona ne odustaje već je ponovo nalijeva i pruža Borisu. Od dodira štake, kao simbola rata i nacizma, Leni dugo ispire šalicu »poput svetog kaleža« (173), a usporedba obične šalice sa svetim kaležom daje prizoru religijski okvir, koji bi prema Böllu trebao najbolje izraziti ljudsku dobrotu. Ljepotom svojeg postupka Leni je vratila »neprijatelju i potčovjeku« njegovo iskonsko ali ludom politikom izgubljeno i pogaženo dostojanstvo. Činom pružanja šalice kave ona je dokazala kako se postaje čovjekom, a Ralph Ley njen postupak smatra sakramentalnim u osnovi: »In times past the symbol of hospitality or neighborliness, of respect for the stranger purely on the basis of his humanity, was wine. As Christ's blood, it represents an invitation to partake of that sonship of God which is potentially open to every man, regardless of social or ideological differences«.¹⁹

Davanje kave Borisu, koji je za svoju okolinu *ein Untermensch*, predstavlja i negaciju situacije iz romana *Billard um halb zehn* (1959) gdje puko podizanje ruke može čovjeka stajati života. Motiv ruke sjedinjuje se s religijskim motivom: susret Leni i Borisa svojom dramatičnošću bez riječi poprima obilježja rituala što se posebno očituje u usporedbi šalice sa svetim kaležom, a kave s Kristovom krvi. I kod Bölla i kod Brechta, koji je omiljeni književnik Leni i Borisa, kalež je sredstvo univerzalnog gostoprimstva.²⁰

Mnogobrojni biblijsko-vjerski motivi i aluzije poput »svetog kaleža«, »uzašašća«, »polaganja ruke«, usporedbe Leni s Djevicom Marijom a Borisa sa Svetim Josipom, uvođenja datuma najvećih kršćanskih-katoličkih blagdana u koje padaju Lenin i Borisov »dan zaruka«, »dan vjenčanja« i »začeće djeteta« ističu krajnju Böllovu namjeru da, stavljajući ljubavnu priču u religiozni okvir, ponovno afirmira prvobitnu kršćansku čovječnost, toplinu i zajedništvo, vrijednosti na koje su zaboravili i crkva i čovjek današnjice.

¹⁸ Usp. Heinrich Böll/Dieter Wellershoff, *op. cit.*, str. 337.

¹⁹ Ralph Ley, »Compassion, Catholicism and Communism: Reflections on Böll's 'Gruppenbild mit Dame'«, *The University of Dayton Review*, Vol. 10, No. 2, Fall 1973, str. 36.

²⁰ Usp. Ralph Ley, *op. cit.* str. 36.

»Ne vidim bolji estetski preduvjet za opis, za izraz koji može naći ljubav od religioznog«, kaže Böll u svom eseju »Frankfurter Vorlesungen«. ²¹ Četiri predavanja koja je kao docent za poetiku održao 1964. godine na Frankfurtskom sveučilištu mogu se smatrati najznačajnijim teoretskim radom autora u pokušaju da predstavi glavne odrednice svoje poetike. Obradujući teme braka, porodice, religije, stanovanja, domovine, susjedstva, ljubavi, odijevanja, jela i prijateljstva Böllov je cilj oblikovanje estetike humanog: moralne vrijednosti čovjeka i njegov integritet trebali bi biti u centru piščeva zanimanja. Tom vijencu tema koje Böll tumači na izabranim odlomcima iz djela suvremenih njemačkih književnika ali i na tekstovima književne tradicije, koristeći bogatstvo svojih asocijacija i životnog iskustva, pridružuje se u literarnim djelima autora, u kojima i sam primjenjuje postavke iznesene u tom eseju, izabrani niz motiva koji se lajtmotivski pronosi iz djela u djelo.

Takvu složenu ulogu ima motiv kruha uveden pripovijetkom »Das Brot der frühen Jahre«. Tada još na razini namirnice, mirisne i tople, one o kojoj gladni sanjaju i umiru s njenim imenom na ustima, koja postavlja granicu između smrti i života, a njeno prisustvo nagovještava da je zlo doba gladi i rata potisnuto u prošlost, ulogom Leni dobiva novu dimenziju. Svakodnevni, zbiljski i dohvatljivi kruh ranijih djela uzdiže se Leninim svakodnevnim svečanim ceremonijalom doručka sa svežim pucketavim pecivima do simbolike svetog, sakramentalnog, ali one uloge sakramenta koja označava iskonsku vrijednost nekih stvari za čovjeka. Jer, kako je primijetio Böll, pojam sakramenta vezan je uz pojam crkve, ali ni jedan ni drugi nisu nikad bili točno definirani. I sakrament i crkva mogu imati mističnu i administrativnu komponentu, a ova potonja čini da se stvarima prilazi samo s pravne strane. Upravo zbog tog nesretnog miješanja profane i sakralne komponente mnoge su stvari izgubile iskonsku namjenu. ²²

Lenina razočaranost kao mlade djevojke obredom svete pričesti, koji doživljava kao teror nad sobom, jer ono što prima ne odgovara njenom poimanju kruha, nadoknađena je njenim svakodnevnim postupkom kao zrele žene, a konačni cilj Böll vidi u tome da ujedinjene teme razvije u estetiku kruha: »Eine Ästhetik des Brotes in der Literatur, des Brotes, das zuerst das reale, vom Bäcker oder von der Hausfrau, vom Bauern gebackene ist, doch auch mehr, viel mehr — Zeichen der Brüderlichkeit nicht nur, auch des Friedens, sogar der Freiheit.« ²³

²¹ Heinrich Böll, »Frankfurter Vorlesungen«, *Essayistische Schriften und Reden 2 (1964—1972)*, herausgegeben von Bernd Balzer, Büchergilde Gutenberg, 1980, Band 8 (u daljnjem tekstu radovi iz ovog toma označavat će se kao *Band 8*), str. 87.

²² Usp. Heinrich Böll/René Wintzen, »Eine deutsche Erinnerung«, *Interviews 1 (1961—1978)*, herausgegeben von Bernd Balzer, Büchergilde Gutenberg, 1980, Band 10 (u daljnjem tekstu radovi iz ovog toma označavat će se kao *Band 10*), str. 560.

²³ Heinrich Böll, »Frankfurter Vorlesungen«, *Band 8*, str. 77—85.

Ugrađujući svoje ideje u estetiku kruha kao znaku bratstva, mira i slobode Böll i temi jela, obroka, hrane uopće, daje preko svojih junakinja ono mjesto koje ona u dotadašnjoj njemačkoj književnosti gotovo da i nema. On je tužan pri pomisli da se tako malo jede u njemačkoj književnosti, vrlo malo stanuje, jedva govori o novcu, da se mnogo gladi i živi od zraka. Pritom je očito da između stanovanja i jela, ljubavi, braka i porodice postoje odnosi povezanosti.²⁴

Da junaci jedu predstavlja znak života koji im pridaje bitnu osobinu stvarnih, živih osoba. Hrana koju konzumiraju Leni i njeni prijatelji jest ona običnog malog čovjeka. Carl Amery navodi jednu Böllovu osobenost kao književnika koja je iritirala mnoge čitaoce pa i njega samog: Böllovu nesklonost prema dobro sastavljenim jelovnicima i specijalitetima, a koja se može osjetiti u skoro svakoj njegovoj knjizi. On daje prednost limunadi pred šampanjcem, juhi od graška pred piletinom. Böll nema ništa protiv rakova i jastoga, nastavlja Amery, ali je protiv tendencije da se žderanja rakova ili jastoga specijalnim jedaćim priborom proglašuje društvenim fetišom. On je protiv omalovažavanja arhetipskog, gotovo sakramentalnog procesa i protiv njegovog otuđivanja sa ciljem da se demonstrira potrošački karakter društva. Böll se protivio tome da je nestao »Kruh ranih godina«, da smo izgubili sposobnost da jelo posmatramo sakramentalnim: realno kao proces hranjenja ali i kao »znak sjećanja« i pripadnosti bližnjem.²⁵

Leninjoj strasti za kavom i kruhom pridružuju se drugi likovi u romanu koji piju kavu ili čaj, jedu običnu hranu. U zajedništvu, skriveni pred opasnostima rata u podzemnim katakombama, oni dijele kruh i maslac, mlijeko i vino, dvopek i duhan.

U malom stanu u kojem sve podsjeća na »oskudicu i trošnost« (151) živi Ilse Kremer, sedamdesetgodišnja starica iscrpljena nesrećom i radom. Skromno i turobno protekao je cijeli njen život, jer u ratu gubi i muža i sina: Willi pogiba kao komunist, a mladi sin Erich kao vojnik Wehrmachta. Najintezivniji dio njena života upravo su ratne godine kada radi u poduzeću za izradu vijenaca zajedno s Leni i Borisom. Kao osoba od najvećeg povjerenja ona svakog jutra kuha kavu posebno za svakoga od zalih koje svatko od njih donosi. Njoj, otpadniku bez igdje ičega, ali čije moralne odlike ostaju postojane bez obzira na moguća iskušenja. Böll dodjeljuje zadaću kuhanja kave koja svoju kulminaciju doseže u Leninom činu davanja kave Borisu. Zajedništvo, učvršćeno gotovo kultskim obredom uzimanja hrane i pića, nalazi još jednom potvrdu

²⁴ Usp. Heinrich Böll, *op. cit.*, str. 78.

²⁵ Usp. Carl Amery, »Eine christliche Position«, Marcel Reich-Ranicki (Hrsg.), *In Sachen Böll. Ansichten und Einsichten*, str. 97—98. — U Ameryjevom članku znači navoda su u originalnom tekstu. — Ni u svom posljednjem romanu Böll se ne želi odreći »kruha ranih godina«. Karl v. Kreyl, jedan od junaka, kaže na str. 84.: »Ich werde ausgezeichnet versorgt. Morgens bring' mir Schnidhubel mein Frühstück, Toast, Eier, Kaffee, schon warmgehalten, Marmelade, gegen elf krieg' ich eine zweite Kanne Kaffee.«

u Böllovom posljednjem djelu *Frauen vor Flußlandschaft* (1985). Ambijent je promijenjen, vrijeme i mjesto događanja su drugačiji, ali draž, miris i okus kave ostaje. Autor se poigrava političkim raspoloženjem i uvjerenjem svojih sunarodnjaka kada jednoj od junakinja, gospođi Wubler, supruzi uglednog bonškog političara, dodjeljuje monolog: »Ich habe wach gelegen, bis ich Katharina ins Haus kommen hörte — und von der Küche aus der Kaffeegeruch nach oben stieg: endlich eine, die Kaffee machen kann — meinerwegen könnte sie eine veritable Kommunistin sein: Kaffee kann sie machen.«²⁶

Marja van Doorn bila je i ostala mala žena sa sela koja je svu svoju ljubav, naklonost i umijeće poklonila svojim gospodarima Gruytenovima, Leninim roditeljima. Kao da joj je cijelog života bila dovoljna tiha zaljubljenost u Huberta Gruytenu, gospodara, a neuzvraćenu ljubav, ali s nadom da će se ona ipak ostvariti, Marja iskazuje na način koji smatra najboljim: kuhajući Hubertu »fantastične juhe« (90). Ona peče peciva za Leni kad mnogi gladuju, ali upravo oskudica u hrani iznosi na površinu i one ljudske osobine koje bi svatko htio prešutjeti: gramzljivost, zavist, potkradanje. Marja je ta kojoj se kao poštenoj i pravednoj osobi povjeravaju kupovina i kuhanje.

Nedostatak prizora u kojima se jede u njemačkoj književnosti Böll nastoji nadoknaditi ovim romanom. Marja pomaže Leni, kojoj prijeti izgon iz stana, i njenim prijateljima pripremajući »sendviče, salatu od krumpira, jaja i čaj« (332), a autoru-istražitelju nudi »kolač od šljiva sa šlagom, kavu, svježe isprženu i tek izmljevenu« (345). U njenom vrtu »između lijepih kata, geranija i begonija« (84), pijući »fantastičnu kavu« (345), on se osjeća udobno i okružen toplinom koju je dugo tražio, a ostavlja je dok »golubovima daje hranu i miluje svog psa, prilično starog pudla-mješanca« (84). Idila među cvijećem i životinjama i lajtmotivsko ponavljanje riječi »ja sam usidjelica« daju Marji osobine Djevice Marije, a asocijacija na nju reflektira se i njenim imenom. Preko hrane kao značajnog segmenta estetike humanog Marja dobiva počasno mjesto: ono bi trebalo označavati vjeru u mogućnost pravog i punog čovjekovog življenja i biti most za zbližavanje i razumijevanje među ljudima.

Zaokupljenost tom temom Bölla nije napustila ni u posljednjem romanu *Frauen vor Flußlandschaft* u kojem autor ponovno karakterizira jednu junakinju, Evu Plint, preko njenog umijeća spravljanja hrane, pridajući joj time pozitivne ljudske odlike: »Mein Appetit geht abends auf Suppe — und meine Suppen sind berühmt. (. . .) So esse ich gegen halb acht meine Suppe, mache ihm kurz vor acht Brote und einen Salat.«²⁷

Opisujući Lenine doživljaje i njenu ličnost Böll često upotrebljava riječ »čulnost, putenost« (njem. »Sinnlichkeit« — Lenina čulna usta, Leni kao genij čulnosti itd.) ali ne samo u kontekstu spolnog. »Čulno« upotpunjeno njegovim shvaćanjem značenja riječi »senzibilitet« svojom se

²⁶ Heinrich Böll, *Frauen vor Flußlandschaft*, Roman in Dialogen und Selbstgesprächen, Kiepenheuer & Witsch, Köln, 1985, str. 26.

²⁷ Heinrich Böll, *op. cit.*, str. 97.

funkcijom poistovjećuje s ciljevima estetike humanog i obuhvaća sve sfere ljudskog života: »Ich glaube, daß die Sinnlichkeit dieser Frau verbunden ist mit einer bestimmten Form von Sensibilität, also auch der physischen Sensibilität, der sozialen Sensibilität, der erotischen Sensibilität, und ihre Sinnlichkeitsvita wird deshalb sehr kompliziert, sowohl was vordergründige Sinnlichkeit: Essen, Trinken, Kleider betrifft, wie auch das, was erotische Erlebnisse betrifft, und mich hat das einfach gereizt, es an einer solchen Figur neu auszudrücken.«²⁸

Skala ovako zamišljenog područja čulnosti doživljava kroz lik Leni svoju potvrdu i ukida tradicionalnu podjelu na pozitivno i negativno, pristojno i nepristojno, dozvoljeno i zabranjeno. Lenina otvorenost za sve što je okružuje neminovno je uvodi u sferu etički i socijalno zabranjenih tema-tabua koje želi raskrinkati. Prema svojem tijelu i njegovim funkcijama ona uspostavlja prirodan odnos bez obzira da li je to njegova ekskrementalna sfera, kosa ili koža, spolni odnos, muške i ženske genitalije. Povezanost tabuiranih područja s prljavštinom i smećem (»Schmutz und Abfall«), a koje Leni svojim djelovanjem nastoji razotkriti i ukinuti potencira neprijateljstvo potrošačkog i materijalistički orijentiranog društva prema njoj kao nepoželjnom članu zajednice jer ne slijedi i ne poštuje njegova pravila. Upravo takvim svojim stavom da ne osjeća potrebu ništa pokazuje zanimanje za posjedovanje, uspjeh i novac ona sve više dopijeva na rub društva, u otpad.

Nastojeći naglasiti svu težinu postojeće neshvatljive situacije i cilj svojih književnih namjera Böll nadopunjuje temu otpada time što za trećeg Leninog muškarca izabire Mehmeta, turskog gastarbajtera, radnika na odvozu smeća i čišćenju ulica, koji u današnjem njemačkom društvu preuzima nekadašnju Borisovu ulogu: on je predstavnik ljudske grupe i »otpad« u dvostrukom smislu riječi — kao strani radnik u razvijenoj zajednici živi u skromnim, vrlo često i ponižavajućim uvjetima i kao predstavnik onih koji obavljaju posao što ga društvo s prezirom izbjegava jer ga smatra prljavim i ponižavajućim da bi ga samo obavljalo. Otpad su ljudi koji rade sa smećem i prljavštinom, njime su stoljećima smatrani i kao takvi istrebljivani cijeli narodi, otpad predstavljaju i oni koji ne mogu ili ne žele slijediti norme suvremenog potrošačkog društva.²⁹

Zajednica ljudi koja se okuplja oko Leni postaje izolirano društvo odbačenih ali međusobno solidarnih na isti način kao što su u ratu, živeli u katakombama na groblju, trebali biti obrazac zaboravljene prvobitne kršćanske zajednice proganjanih. Novo društvo na rubu priznatog, koje određuje poredak, orkva i privredno blagostanje, naznaka je da čovjeku današnje nedostaje djelić domovine, mjesto na kojem bi osjećao toplinu, sigurnost i međusobnu privrženost a koju bi mu takva za-

²⁸ Heinrich Böll/Dieter Wellershoff, »Gruppenbild mit Dame«, *Akzente*, 10/1971, str. 333.

²⁹ Usp. Heinrich Böll/Christian Linder, »Drei Tage im März«, *Band 10*, str. 411.

jednica trebala pružiti. Böll u njemačkoj poslijeratnoj književnosti otkriva čudnu istinu koju u romanu *Gruppenbild mit Dame* ublažuju ženski likovi Leni, Lotte, Maja, Ilse, Liane demonstrirajući svojim načinom života autorovo viđenje tema stanovanja i domovine: »Nirgendwo wird Nachbarschaft als etwas Dauerhaftes, Vertrauenserweckendes geschildert. (...) Wohnungen werden in der Nachkriegsliteratur nur als verlorene Wohnungen geschildert, vorhandene Wohnungen nur als Improvisationen.«³⁰

U liku Rahel, visoko obrazovane i mudre žene, Böll oblikuje jednu od najdirljivijih sudbina u ovom romanu, koja se osnovnom karakterizacijom i vremenom događanja nadovezuje na onu mađarske Židovke Ilone iz romana *Wo warst du, Adam?* (1951), ali i utjelovljuje bitne osobine Wilhelma Schmöldera iz pripovijetke »Entfernung von der Truppe« (1964). Rahel Maria Ginzburg, konvertirana Židovka i redovnica u katoličkom samostanu, predstavnica je naroda koji je vjekovima ponižavan, lišavan svojih prava i istrebljivan. Takva je i njena sudbina u katoličkom samostanu gdje, bez obzira na visoku obrazovanost, obavlja najniže poslove čisteći zahode i kontrolirajući ekskreme svoje učenice. Kada izgladnjela i napuštena od crkve, koja je želi »ukloniti« i »spasiti« od vanjskog neprijatelja, nacista, umire u podrumskoj ćeliji, očita je asocijacija na logore smrti, ali i upozoravajući i oštar protest autora kad povlači paralelu između Trećeg Reicha i Vatikana.³¹ Simboliku lika posebno gradi Rahelin »posmrtni život« čiju kulminaciju upečatljivo oslikava neobično i neshvatljivo nicanje ruža iz urne s njenim pepelom. Nit koja povezuje pojedine stanice tragičnog života (stradanje-smrt-kremiranje-pepeo-ruže) svojim posljednjim člankom podiže spomenik čitavom jednom narodu i budi nadu da će stradanje nevinih biti ublaženo. Taj tihi znak nagovještava se suptilno i gotovo kriomice preko značenja imena Rahel na hebrejskom: »dragocjeno janje«. Rahel, Leni i grupa oko njih čine društvo supatnika i stradalnika. Oni su proizvedetak »jagnjadi« iz romana *Billard um halb zehn*, ali dok je u njemu borba dvaju antipoda, »jagnjadi« i »bivola«, bespoštedna i na mahove neizvjesna, roman *Gruppenbild mit Dame* rezultira izraženijom čovječnošću likova i slabljenjem antagonizma dviju grupa karaktera.

Odnosu Leni-učenice i Rahel-učiteljice Böll se posvećuje s naročitim zanosom gradeći brojne motivske veze među njima. Njihovo drugo ime,

³⁰ Heinrich Böll, »Frankfurter Vorlesungen«, Band 8, str. 55.

³¹ Heinrich Böll, »Brief an einen jungen Katholiken«, str. 209—270.: »(...) so bin ich, wie ich Ihnen hier schreibe, persönlich jeden Kredites bar, weiß nur den einen, fast mechanischen Kredit anzuführen, daß ich fünfzehn Jahre alt war, als der Vatikanstaat als erster diplomatische Beziehungen mit Hitler aufnahm.« Citirano prema: Heinrich Böll, *Essayistische Schriften und Reden I (1952—1963)* herausgegeben von Bernd Balzer, Büchergilde Gutenberg, 1979, Band 7.

Maria,³² potencira biblijsku predodžbu o čistoj, čednoj djevici-ženi, a Leni kao pedesetogodišnjakinja ostvaruje fantastičan odnos s Djevicom Marijom koja joj se nakon završenog televizijskog programa osmjehuje s ekrana. Motiv cvijeća, upotpunjen biblijskim aluzijama, pojavljuje se kao bitna spona između žena. Cvijeće koje ukrašava Rahelin grob nije bilo kakvo, već su to »ruže koje u religioznim predstavama, kad simboliziraju savršenu ljubav, jesu cvijeće koje Djevica Marija najviše voli.«³³ Nicanje prekrasnog cvijeća iz Rahelinog groba i urne (»*Kristove ruže*«) postaje simbolom pobune nad mračnim silama koje uvijek ugrožavaju čovjeka, a začće novog života, Leninog djeteta, među cvijećem i zelenilom u atmosferi groblja i katakombi znak je stvaranja novog društva na pragu mira.

Motiv oka obrazuje kulminacijsku točku veze između Leni i Rahel. Svojim učenicama Rahel često govori o »ogromnoj i nenadomjestivoj dragocjenosti oka« (43) i mrežnice, a Leni kao zrela žena crta veliku sliku i daje joj naslov: »Teil der Netzhaut am linken Auge der Jungfrau Maria genannt Rahel« (4). Izvanredno značenje oka, ljudskog pogleda i gledanja, kako primjećuje Hans Joachim Bernhard, može se pratiti već od pripovijetke »Der Zug war pünktlich« (1949) u očima djevojke iz Amiens. Bernhard smatra da se Böllovo pridavanje važnosti oku može pripisati utjecaju riječi iz Novog zavjeta: »Das Auge ist des Leibes Licht. Wenn dein Auge hell ist, so wird dein ganzer Leib im Hellen sein. Wenn aber dein Auge nichts taugt, so wird dein ganzer Leib im Finstern sein (Matthäus, 6, 22f).«³⁴

Kada riječ više nije moguća jer je kontrolira i zabranjuje neprijatelj, pojavljuje se tajno oružje: ljudsko oko koje zrači toplinom i kod onog drugog izaziva radost i razumijevanje da pripadaju jedno drugom. Leni i Boris svjesni su »koliko može značiti par očiju u koje se može pogledati duboko i slobodno« (208).

»Obična« uloga oka doseže simboličko-univerzalno značenje činom Lenina slikanja oka, odnosno mrežnice. Postaje jasan Böllov izbor upravo tog dijela ljudskog tijela, koji nas vraća u prve poslijeratne godine i njegovom manifestu »Bekanntnis zur Trümmerliteratur« (1952): »Wer Augen hat, zu sehen, für den werden die Dinge durchsichtiger und es

³² Lenino puno ime je Helene *Maria*, premda njeno ime od milja, Leni, prije asocira na ime Magdalena. Rodendan joj je 17. 8, samo dva dana nakon velikog katoličkog blagdana Velike Gospe odnosno Marijinog uzašašća (»*Mariä Himmelfahrt*«). Sama Leni zna samo dvije molitve — Očenaš i Zdravomariju. Usp. Theodore Ziolkowski, »Typologie und 'Einfache Form' in 'Gruppenbild mit Dame'«, Renate Matthaei (Hrsg.), *Die subversive Madonna. Ein Schlüssel zum Werk Heinrich Bölls*. Köln, Kiepenheuer & Witsch, 1975. str. 126 f.

³³ Árpád Bernáth, »Zur Stellung des Romans 'Gruppenbild mit Dame' in Bölls Werk«, Renate Matthaei (Hrsg.), *Die subversive Madonna*, str. 53.

³⁴ Hans Joachim Bernhard, *Die Romane Heinrich Bölls, Gesellschaftskritik und Gesellschaftsutopie*, Berlin, Rütten & Loening, 1970 (vidjeti bilješku pod br. 27 — »Roman und Gegenwart«, str. 351.)

müßte ihm möglich werden, sie zu durchschauen (...). Das Auge des Schriftstellers sollte menschlich und unbestechlich sein«. ³⁵

Rahel postaje preko Lenine slike nosiocem Böllovih ideja o angažiranosti književnika, ali i čovjeka uopće, u društvu koje treba gledati, promatrati, istraživati, ljudski i nepodmitljivo, ali i sjećati se prošlih vremena, žrtava i grešaka da se one ne bi ponovile.

Jednom rečenicom, u kojoj se kriju duboke Böllove zamisli, može se predstaviti Margret koju je autor u najmanju ruku smatrao drugim glavnim likom: Margret je prostitutka i, premda *spolno* zaražena, umire od *crvenjenja*. Podarivši toj ženi, koja svoj život posvećuje usrećivanju muškaraca, ime Margret, a ona je u svojoj životnoj ulozi ipak biblijska grešnica Magdalena. Ziolkowski smatra da je Böll vjerojatno u potpunosti svjestan ironije kad je toj poluprostitutki dao ime zaštitnice djevojačke čednosti, svete Margarete. ³⁶ Međutim, Böll je s razlogom i namjerno ovome liku dao ime Margret ne misleći pritom biti ironičan. Na to upućuju autorove riječi kako kompliciranom problemu biranja imena prilazi studiozno, sa stvaralačkom mukom i radošću. On je duboko uvjeren da su imena ono najznačajnije u pripovjedačkoj književnosti. Budući da tako ozbiljno shvaća taj problem, on svojim budućim junacima najprije izabire imena i ponekad mu doista treba mnogo vremena, razgovora i razmišljanja dok ne nađe odgovarajuće, pravo, ime za svog junaka ili junakinju. ³⁷

Zato nije nimalo slučajno da ime Leni, Helene Maria, u sebi sjedinjuje komponente senzualnosti (Helene i varijante Olina i Ilona) i nevinosti, što imena Boris i Lev govore sama za sebe, a ime Margret asocira na biser, ali i na Faustovu Gretchen.

Dok Leni svojim načinom života utjelovljuje nedodirljivu, neranjivu i čvrstu ženu, Margret je ranjiva, popustljiva i razoriva. Ona živi životom prostitute, ali se ponekad prostituira za druge. Ona se žrtvuje za čistu Leni, za mekušca Schlömera, ali nitko za nju. Ona jest *ein Freudenmädchen* kako ju je eufemistički nazvala sestra Rahel, ali od nje ne dolazi opasnost koje se toliko pribojava društvo čistih i neokaljanih: »Ich habe die Klienten dieser Häuser nie verachten können, weil es mir unmöglich ist, das, was man irrigerweise die körperliche Liebe nennt, zu verachten;« ³⁸ »(...) Lassen Sie sich nicht einreden, daß alles ganz harmlos sei, daß die sittlichen Gefahren nur von Freudenmädchen drohen. Die sittlichen Gefahren drohen anderswo und anderswie.« ³⁹

Böll želi Margret svjesno obaviti aureolom svetosti i čistoće jer se s tako osmišljenim likom htio razračunati sa starim pojmom svetosti gdje se jednu osobu uvijek i dokraja ostavlja čistom, pri čemu ta osoba

³⁵ Heinrich Böll, »Bekanntnis zur Trümmerliteratur«, Band 7, str. 34—35.

³⁶ Usp. Theodore Ziolkowski, *op. cit.*, str. 126.

³⁷ Usp. Heinrich Böll/René Wintzen, »Eine deutsche Erinnerung«, Band 10, str. 658.

³⁸ Heinrich Böll, »Brief an einen jungen Katholiken«, Band 7, str. 265.

³⁹ Heinrich Böll, *op. cit.* str. 268.

ne bi bila mogla ostati takvom da iza nje nisu stajali ljudi koji su loši u smislu građanskih normi⁴⁰ i upravo zbog takvog opravdanog i istinitog stava autora poročna i lomljiva Margret nosi jednu od književnih poruka autora. Njena okolina smatra je lošom, vulgarnom i otpadnom zbog zanata kojim se bavi, a koji prema važećim moralnim načelima svrstava osobu na dno društva. Ona je u svojoj duši naivna i neiskvarena, ali društvo »boljih« to namjerno ne želi priznati, jer hoće samo za sebe zadržati svoju »čistoću«. Liku Margret Böll je podario još jednu osobinu koja se i kod drugih junakinja i junaka provlači kao *leitmotiv*, ali ne tako izraženo kao kod nje: Margret se često crveni i umire od crvenjenja premda se liječi od spolne bolesti. Izenađenje čitaoca je potpuno, a podatak nosi u sebi paradoks da pacijentica — spolni bolesnik umire od crvenjenja izazvanog stidom i sramom. Böll takav završetak obrazlaže činjenicom da Margret umire od crvenjenja u fizikalno-psihičko-medicinskom smislu, ali i u metafizičkom, budući da crvenjenje predstavlja komplicirani proces koji na dosad nerazjašnjen način povezuje psihičko, duševno i tjelesno. On smatra logičnim da osoba, koja je prividno vodila besraman život, a u osnovi bila veoma ranjiva i veoma sramežljiva, umre od stida, dok Leni nikad nije naučila što je stid.⁴¹

Poput smijeha i plača, i stid i sram povezani s iskrenim crvenjenjem čine ljudske emocije kojih se suvremeni *razumni* svijet želi u potpunosti riješiti kao suvišnih. Roman *Gruppenbild mit Dame* uvodi osjećaje na novi, neuobičajeni način. Junak ili junakinja koja plače bit će osumnjičeni kao kič-proizvod, a crvenjeti se može još samo u snu. Da izbjegne tu gotovo tabuiranu temu i opasnost da bude optužen za sentimentalnost, autor se služi lukavošću, a čitalac uživa u uspjeljoj ironiji i pomalo tužnom humoru. Pred njim se nižu najprije znanstveno točne definicije »suza«, »smijeha«, »plača«, »sreće«, »blaženstva«, »boli«, »patnje« (88—89), a svako njihovo ponovno spominjanje u romanu reducirano je na prvo slovo njihova naziva odnosno kratice. Upravo kraticama želi se naznačiti da osjećajnost i iskazivanje osjećaja predstavljaju u današnjem svijetu sramotu, nešto zbog čega se treba stidjeti i što se mora potiskivati duboko u sebe. Osjećajima se na taj način oduzima subjektivno i humano i oblači ih se u hladno, objektivno ruho razuma i brojki.

Leni i njeni prijatelji smiju se i plaču, tuguju ili su sretni, ne skrivaju vanjske manifestacije svojeg stanja. Oni ne izjednačuju osjećaje s bolešću i ne smatraju ih prljavim i otpadnim, a biti uzbuđen, dirnut, ganut za njih je znak čovječnosti.

Otto F. Best primjećuje da njemačka književnost nakon 1945. sebi uskraćuje suze, jer društvu poput njihova, njemačkog, uvjerenog u

⁴⁰ Usp. Heinrich Böll/Dieter Wellershoff, »Gruppenbild mit Dame«, str. 343.

⁴¹ Usp. Heinrich Böll/Dieter Wellershoff, *op. cit.*, str. 343—344.

⁴² Otto F. Best, »Der weinende Held«, Marcel Reich-Ranicki (Hrsg.), *In Sachen Böll. Ansichten und Einsichten*, str. 69. (Navodni znaci su u originalnom tekstu.)

moгуćnost perfekcije svega na zemlji, suze loše pristaju. Kod Heinricha Bölla ima još mjesta za suze, za »mudrost srca«,⁴² bez obzira što će oni, koji ih ne skrivaju, biti jednaki smeću, otpadu.

Böll je ne jednom izrazio svoje mišljenje o osjećajnosti i emocijama izjednačujući ih s bolešću⁴³ jer ih takvima smatra i tako tretira društvo današnjice, a u razgovoru s Koestersom produbljuje tu misao nazivajući osjećaje »sifilisom duše«. Baš ta povezujuća nit spolne bolesti (sifilis) i osjećaja (stid-crvenilo-duša) čini Margretin kraj simboličnim.

Njena smrt poučava da će društvu trebati još dugo vremena dok ne izbriše stroge moralne granice između gubitnika i onih s dna, s jedne strane, i uspješnih i nepobjedivih, s druge. Kada na kraju romana grupa odbačenih i beskućnika oko Leni osniva malu zajednicu i sve završava s mnogim sretnim završecima, riječ »utopija« koju su upotrijebili kritičari aludirajući na takav svršetak, trebala bi biti poticaj da će se ostvariti njena suprotnost.

Slavija Kabić: FEMALE CHARACTERS IN THE NOVEL »GRUPPENBILD MIT DAME« BY HEINRICH BÖLL

Summary

Following his »aesthetics of the humane« as set forth in his essay *Frankfurter Vorlesungen* (1964) and his other theoretical works, the female characters in the novel *Gruppenbild mit Dame* are given by the author, Heinrich Böll, the characteristics he thinks make life worth living. Through the themes of love, dwelling, neighbourhood, fatherland, food, money and religion present in the life-choices of his female characters Heinrich Böll expresses also his convictions of the man and writer, first of all by selecting for his protagonists simple, modest women — a small man.

In the society dominated by the armed forces, church, family and temporary prosperity Böll female characters try to keep a distance from conformism, opposing to it the importance of human values. Through an elaborate scale of motives, in which the central place are given to those of bread, hand, eye, blushing, garbage and of biblical-religious ones, Böll's female characters have positive characteristics and believe that the basic values determining human life will win, building his aesthetics of the humane — the aesthetics of bread.

⁴³ Heinrich Böll/Christian Linder, »Drei Tage im März«, *Band 10*, str. 416—417: »Emotional zu sein gilt ja fast schon als Kranksein, und wenn Sie mal analysieren, in welchen Zusammenhängen den Menschen Emotionalität vorgeworfen wird, dann kommen Sie auf die wahnsinnigsten Dinge (...) Denn Emotion haben heißt ja wohl: bewegbar sein, bewegt sein, erregt sein und das alles gilt schon als Krankheit. In diesem Zusammenhang ist natürlich ein emotioneller Mensch oder einer, der Emotionen hat, auch äußerst abfällig.«

⁴⁴ Heinrich Böll/Paul-Heinz Koesters, »Gefühle sind die 'Syphillis der Seele'« *Band 10*, str. 225.: »Bei uns gelten Gefühle aber als eine Art 'Syphillis der Seele'. Wenn Sie mich diffamieren wollen, brauchen Sie nur zu schreiben: Der ist emotional.«